

...

I

EEN SCHARNIERMOMENT Morbide symptomen, een stortvloed aan crises en een dreigende paradigmaverschuiving

...

*Als je wilt weten hoe dingen echt werken,
bestudeer ze dan als ze uit elkaar vallen.*

WILLIAM GIBSON, *Zero History*

In 1930, gevangengenomen door het fascistische regime van Mussolini in Italië, schreef Antonio Gramsci in zijn dagboek: ‘De crisis schuilt precies in het feit dat het oude dood is en het nieuwe nog niet geboren kan worden; in de tussentijd verschijnt er een grote variatie aan morbide symptomen.’¹

De wereld waar hij over schijft is even daarvoor weggezakt in de crisisjaren; in Europa was extreemrechts in opmars, aangemoedigd door de opmars van Mussolini in Italië, de Communistische Partij dreigde af te glijden naar totalitarisme en in Duitsland maakte een volksmenner, Adolf Hitler geheten – die door intellectuelen werd afgedaan als een ‘zielige onbenul’ – van de nazipartij een nieuwe politieke macht.² Met ‘morbide symptomen’ doelde Gramsci op het toenemende politiek extremisme, de groeiende polarisatie, het geweld op straat en het verval van traditionele instituties, zaken die hij beschouwde als het gevolg van de sociale en economische ongelijkheid die was ontstaan in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog en de crisis-

jaren. De bevolking raakte in toenemende mate teleurgesteld in haar politieke vertegenwoordigers, hetgeen leidde tot een ‘gezagscrisis’, een machtsvacuüm dat Mussolini zou uitbuiten door van Italië een politiestaat en van zichzelf een dictator te maken. Gramsci voorzag de gevaren van dit opkomende fascisme, maar hij geloofde ook dat er, met de juiste politieke wil, op termijn een nieuwe toekomst gerealiseerd kon worden, een nieuw tijdperk waarin de morbide symptomen van haat en angst het hadden afgelegd tegen een nieuwe, progressievere visie op de samenleving.

Tussen Gramsci’s publicaties uit 1930 en onze tijd zijn parallellen te vinden. 2020 was een *annus horribilis*, een rampzalig jaar waarin de coronapandemie zich onbeheersbaar over de hele wereld uitrolde. 2021 begon met de opstand in het Capitool van 6 januari, een bijna-doodervaring voor de Amerikaanse democratie, die nog altijd voortduurt omdat de Republikeinse Partij Donald Trumps leugens en verachting voor de rechtsstaat weigert te veroordelen. En 2022 bezorgde ons nachtmerries toen Vladimir Poetin Oekraïne binnenviel, een inval die van een vreedzaam land ergens midden in het Europa van de 21e eeuw van de ene dag op de andere een helleoord maakte vol gebombardeerde gebouwen en dode en gewonde burgers.

Poetins invasie in Oekraïne en Xi Jinpings ‘sterke man’-tactiek zijn, net als de ontluikende alliantie tussen deze twee dictators, tekenen van de groeiende dreiging van autoritarisme over de hele wereld. In Iran worden demonstranten bruut neergeslagen. In Afghanistan mogen meisjes en vrouwen niet meer naar school of naar de universiteit. Steeds autocratischer wordende leiders in landen als Hongarije en Turkije lappen democratische normen aan hun laars, en in Israël probeert Benjamin Netanyahu de rechterlijke macht te hervormen om zo de macht van zijn ex-

treemrechtse coalitie te vergroten en de democratische rechtsstaat gevaarlijk te ondermijnen.

Volgens een in 2023 verschenen rapport van Freedom House is vrijheid wereldwijd voor het zeventiende jaar op rij afgenomen en zijn in 35 landen politieke rechten en burgerlijke vrijheden aan banden gelegd.³ Deze waakhond wijst ook op autoritaire leiders ‘die actief met elkaar samenwerken om nieuwe vormen van repressie door te voeren en democratische druk te negeren’, en op het gegeven dat oude democratieën van binnenuit bedreigd worden ‘door onverdraagzame krachten, zoals gewetenloze politici die er niet voor terugdeinzen de instituties die hen aan de macht hebben gebracht om zeep te helpen’.⁴

Dit alles vormt een grimmige en huiveringwekkende omkering van Francis Fukayama’s naïeve verklaring uit 1989 dat het uiteenvallen van de Sovjetunie het einde van de geschiedenis had ingeluid en dat de westerse liberale democratie wereldwijd het uiteindelijke politieke model zou worden.⁵ In het derde decennium van de 21e eeuw werd de term ‘permacrisis’ door *Collins Dictionary* verkozen tot woord van het jaar: ‘een lange periode van instabiliteit en onzekerheid, met name als gevolg van een serie catastrofale gebeurtenissen’.⁶

In steeds meer landen schuiven extremistische ideeën op naar het centrum. Extreemrechtse bewegingen winnen aan invloed door recente sociale ontwikkelingen als wapen in te zetten, zoals (1) de ongelijkheid in inkomen en kansen die sinds de financiële crisis van 2008 sterk is toegenomen en die woede veroorzaakte jegens de elite en deskundigen; (2) de onvrede met de sociale, culturele en demografische veranderingen van de afgelopen tientallen jaren, die door nihilistische leiders als Donald Trump wordt omgezet in racisme, vrouwenhaat en anti-LHBTIQ+-sentiment; en (3) het toenemende verzet tegen globalisering en het beleid

van de Europese Unie, dat heeft geleid tot een golf aan nationalisme en immigrantenhaat.

Aan de andere kant beschouwen journalisten als Adrian Wooldridge en John Micklethwait de jaren twintig van deze eeuw als een keerpunt in de geschiedenis dat ons de kans biedt op een ‘meer verenigde, meer verbonden’ toekomst, in plaats van terug te zakken naar het midden van de twintigste eeuw.⁷ Tenminste, als de invasie van Poetin fungeert als alarmbel, en de leden van de westerse alliantie niet alleen achter Oekraïne blijven staan door democratie, pluralisme en vrijheid te verdedigen, maar ook door elkaars economische en politieke banden te versterken om veilig door dit verschuivende geopolitieke tijdperk te kunnen laveren.

De Duitse Bondskanselier Olaf Scholz verklaarde in 2022 dat de wereld zich met de Russische inval in Oekraïne in een *Zeitenwende* bevond: een historische tektonische verschuiving die het einde markeert van de post-Koude Oorlog-periode, waarin Europa en de Verenigde Staten profiteerden van ‘een buitengewone fase van globalisering’, gegrondvest op de trans-Atlantische fundamenteën van meer dan een halve eeuw geleden.⁸ Scholz veroordeelde het ‘Russische revanchistische imperialisme’ en verklaarde dat het ‘Duitslands historische verantwoordelijkheid’ was om ervoor te zorgen dat Poetin ‘de klok niet zou terugdraaien’. Hij kondigde ook aan dat Duitsland zijn militaire uitgaven met honderd miljard euro zou opvoeren om daarmee zijn positie in de NAVO te verstevigen en zijn decennialange politiek van diplomatie en ontspanning zou terugdraaien ten gunste van bewapening.⁹

Na een jaar oorlog voeren heeft Poetin het tegenovergestelde bereikt van zijn intentie: de erbarmelijke staat van zijn militaire apparaat kwam aan het licht, en bovendien had zijn zinloze oorlog een slapend en verdeeld Westen wakker geschud en de EU en

de NAVO versterkt, die bang waren dat de Russische invasie de wereld zou terugvoeren naar wat de historicus Yuval Harari ‘de wetten van de jungle’ noemt, waarin het ‘normaal wordt dat machtige landen hun zwakkere burens opslorpen’.¹⁰ De normaal gesproken zo twistzieke en bureaucratische EU kwam razendsnel in actie door Rusland sancties op te leggen en wapens te leveren aan Oekraïne. Het traditioneel onafhankelijke Finland sloot zich in 2023 aan bij de NAVO, en Zweden staat op het punt hetzelfde te doen. Ook Zwitserland heeft zijn lange traditie van neutraliteit opgegeven en zich achter de sancties tegen Rusland geschaard. Europa is op dit moment zelfs zijn strategische langetermijndoelen aan het herzien, verschillende landen willen af van Russisch gas, olie en kolen, en werken toe naar een eigen energievoorziening, die ook nog groener is.

Een tijdperk waarin veel veranderingen plaatsvinden laat over het algemeen de wrijvingen zien die Tomas S. Kuhn in zijn baanbrekende boek *The Structure of Scientific Revolution* (1962) herkent als tekenen van een beginnende paradigmaverschuiving. In dergelijke periodes zijn de oude kaders niet meer in staat nieuwe ontwikkelingen geloofwaardig te verklaren, en wanneer deze ‘anomalieën’ blijven bestaan of zelfs toenemen, ontstaat het gevoel van crisis dat uiteindelijk leidt tot een soort revolutie: de ontwikkeling van een nieuwe set coördinaten waarmee de wereld in kaart wordt gebracht.

De toenemende onzekerheid van dit moment vindt haar oorsprong in snelle economische en politieke verschuivingen en in de toenemende ontwrichtende macht van wat politicoloog Ian Bremmer *rogue actors* (losgeslagen schurken) noemt, een kleine groep individuen die de leiding heeft over een land of een instelling waarover ze absolute macht uitoefent en die ‘besluiten neemt die vergaande geopolitieke gevolgen’ kunnen hebben.¹¹

Bremmer, voorzitter van onderzoeks- en adviesbureau Eurasia Group, stelt dat dergelijke leiders worden omringd door jaknikkers, en ‘niet geweldig goed worden geïnformeerd, vooral niet over de gevolgen op de langere termijn van de besluiten die ze nemen’, hetgeen kan uitmonden in willekeurig beleid en potentieel gedenkwaardige beslissingen. Onder de rogue actors schaaft Bremmer mensen als Vladimir Poetin, Xi Jinping en Kim Jong Un, maar ook zakenlui als Mark Zuckerberg en Elon Musk, die de leiding hebben over ‘zeer machtige communicatieplatforms, die tot op zekere hoogte soeverein opereren, zelfs buiten de reikwijdte van diverse overheden’.

Technologie en globalisering hebben de wisselvalligheid van het huidige interregnum versterkt, maar veel van de belangrijkste drijvende krachten achter de instabiliteit zijn lange tijd kenmerken geweest van transitie. In een essay dat hij in 1921 schreef vergeleek mediëvist James Westfall Thompson de traumatische periode die volgde op de Eerste Wereldoorlog met de pest die in de veertiende eeuw door Europa waarde: ‘Het is verbazingwekkend om te zien hoezeer de klachten toen en nu met elkaar overeenkomen: economische chaos, sociale onrust, hoge prijzen, corruptie, morele deprivatie, achterblijvende productie, industriële lusteloosheid, uitbundige vrolijkheid, wilde uitgavenpatronen, luxe, losbandigheid, sociale en religieuze hysterie, hebzucht, gierigheid, fraude en een gebrek aan fatsoen.’¹²

De late middeleeuwen, belaagd door oorlog, honger en de allesverwoestende pestepidemie, werden getekend door een steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk (hetgeen verklaart waarom de legende van Robin Hood zo populair werd), onverdraagzaamheid, antisemitisme en een toenemend pessimisme en ontevredenheid. In *A Distant Mirror* (1978) beschrijft historica Barbara Tuchman dat de rijken in de veertiende eeuw een voorkeur hadden voor opzichtige kleding, paleisachtige villa’s en ex-

travagante hobby’s (Franse edellieden liepen nogal eens rond met hun ‘favoriete valk op hun pols, ook als ze naar de kerk gingen of aan tafel zaten’).¹³ Intussen konden de armen vanwege de almaar stijgende belastingen hun kinderen niet voeden: ‘De pachter moest betalen voor alles wat hij gebruikte: voor het malen van zijn graan in de molen van zijn landheer, voor het bakken van zijn brood in diens oven, voor het persen van zijn appels in diens ciderpers, en voor het beslechten van geschillen in diens rechtbank.’¹⁴

Buitenstaanders ontwikkelden van lieverlee wat Tuchman een ‘klassenbewustzijn’ noemt, het besef dat ze een ‘volk’ waren: ‘Christus werd vaak afgebeeld als een man uit het volk en op fresco’s en houtsnijwerken weergegeven [...] door ambachtelijke of boerenwerktuigen zoals een hamer, een mes, een bijl of een wolkam, in plaats van met gesel en doornenkroon.’¹⁵ In Florence noemden de arbeiders zichzelf *il popolo di Dio*. “*Viva il popolo!*” was in 1378 de leus van de opstand van de Ciompi.’

Aan het einde van de middeleeuwen werd het steeds moeilijker de gapende kloof tussen de idealen van de kerk en de alledaagse hebzucht en corruptie te negeren, evenals die tussen de ridderlijke erencode en de praktijk van slachtende, plunderende en martelende ridders. Het leed dat de pest veroorzaakte versterkte dit gevoel van ontwrichting, ondermijnde het vertrouwen in de bestaande orde en voedde het besef dat het uitdagen van de autoriteiten een reële mogelijkheid was.

‘Toen mensen eenmaal voor zich zagen dat verandering van de bestaande orde een optie was,’ schreef Tuchman, ‘kwam er een einde aan een tijdperk van onderwerping; het betekende de opkomst van het individuele geweten. In die zin is de pest wellicht het nooit erkende begin geweest van de moderne mens.’¹⁶

Een periode van politieke en sociale onrust die, net als de late middeleeuwen, overeenkomsten vertoont met het huidige on-

zekere tijdperk is de laatste fase van wat Mark Twain in Amerika de ‘Gilded Age’ (1870-1900) heeft genoemd. Het volk worstelde met de snelle transformatie van een voornamelijk agrarische samenleving naar een industrieel tijdperk waarin Amerika een leidende rol vervulde, die gepaard ging met een toenemende globalisering van de handel en nieuwe technologieën die de communicatie ingrijpend veranderden: de eerste commerciële telefoon werd in de Verenigde Staten in 1870 geïnstalleerd en de eerste commerciële radio-uitzending volgde enkele decennia later.

In die periode heerste er een sterk anti-immigrantensentiment in de Verenigde Staten, met name tegen mensen uit China en Oost- en Zuid-Europa, dat vooral werd gevoed door vooroordelen en concurrentie op de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd draaiden de zuidelijke staten de rechten terug van Afro-Amerikanen, rechten die waren gegarandeerd door de Reconstruction Amendments (het dertiende, veertiende en vijftiende amendement op de grondwet, aanvaard en bekrachtigd tussen 1865 en 1870) en namen, nadat de Federale troepen zich hadden teruggetrokken, segregatiewetten aan die apartheid invoerden en Afro-Amerikanen hun kiesrecht ontnamen door middel van belastingen (*poll taxes*) en andere tactieken om kiezers te onderdrukken. Dit scharniermoment, waarop een ambivalente overheid er niet in slaagde de Geconfedereerde stijfkoppen (aanhangers van de Confederate States of America, zuidelijke staten die tijdens de Burgeroorlog vochten voor afscheiding en het behoud van de slavernij, *vert.*) de kop in te drukken, leidde tot een periode van meer dan eeuw waarin Afro-Amerikanen doelbewust gelijkheid werd ontzegd. Dit institutionele racisme duurt voort tot vandaag; MAGA (Make America Great Again)-Republikeinen proberen de vooruitgang op het gebied van burgerrechten terug te draaien, en het door een conservatieve meerderheid van zes tegen drie rechters gedomi-

neerde Hooggerechtshof ondermijnt positieve discriminatie en LHBTQ+-rechten, elimineert het grondwettelijke recht op abortus en verkleint de reikwijdte van belangrijke milieuregeling.

Ook de torenhoge ongelijkheid in inkomen is een parallel tussen de Gilded Age en de eerste decennia van de 21ste eeuw; ook nu ‘bezitten enkelen het merendeel’, om maar eens een uitdrukking te citeren die gebruikt werd om het Romeinse Rijk te typeren. In de Gilded Age was politieke invloed te koop en corruptie tierde welig. Industriële baronnen die het monopolie hadden op staal, olie en spoorlijnen, zwolgen in opzichtige consumptie. In plaats van de concurrentie met elkaar aan te gaan in de ruimtevaart, zoals de hedendaagse miljardairs, richtten de negentiende-eeuwse magnaten privétreinwagens in en wedijverden met elkaar om het grootste landhuis: Biltmore, een van de zeven onderkomens van de familie Vanderbilt, telde 35 slaapkamers, 43 badkamers en 65 open haarden. En dat in een periode waarin slechts 45 procent van de werkende bevolking een jaarsalaris verdiende dat boven de armoedegrens lag (500 dollar in 1890), en velen van hen lange dagen werkten onder gevaarlijke en uitputtende omstandigheden.¹⁷ Een studie uit 1890 toonde aan dat de rijkste 1 procent van de Amerikaanse families 51 procent van alle bezittingen in handen had, terwijl de onderste 44 procent slechts 1,2 procent bezat.¹⁸

In Nebraska protesteerden boeren en arbeiders tegen ‘de macht van het kapitaal’ en de ‘georganiseerde rijkdom’. Een populair kinderliedje uit die tijd ging zo: *When brokers are freed from all their harm / And lobbyists are dead / The banker'll bow unto the farm / And come to us for bread.* (Als de speculanten bevrijd zijn van hun kwaad, en de lobbyisten dood zijn, zal de bankier buigen voor de boer, en ons vragen om brood, *vert.*)¹⁹ Ook de dichter Walt Whitman begon zijn zorgen uit te spreken, hij zei te vrezen dat Amerika steeds meer ging lijken op de landen

van de Old World, met ‘enorme massa’s arme, wanhopige, ontevreden, nomadische, onderbetaalde mensen’, een toestand die naar zijn mening aantoonde dat ‘ons republikeinse experiment, ondanks het oppervlakkige succes, in wezen een ongezonde mislukking is’.²⁰

De Gilded Age is niet in één klap ingestort. In feite broeide er decennialang een groeiende onvrede onder buitenstaanders die naast de welvaart hadden gegrepen: boeren, fabrieksarbeiders, armen en uitgestotenen. Naarmate de ongelijkheid toenam werden vakbonden en boerenorganisaties populairder; tussen 1880 en 1900 vonden er naar schatting twintigduizend stakingen plaats, en steeds vaker leidden die tot gewelddadige confrontaties met politie en knokploegen die werden ingezet door bedrijven.²¹

Onderzoeksjournalisten als Ida Tarbell, Upton Sinclair, Lincoln Steffens en Jacob Riis brachten de levensomstandigheden van de armen en rechtelozen in beeld. Zij richtten zich in hun publicaties eveneens op de corruptie in de politiek en op bedrijfsfraude, en spoorden de middenklasse-Amerikaan aan zich in te zetten voor veranderingen op plaatselijk en landelijk niveau.

Vanwege interne onenigheid en de vertragende werking van het tweepartijensysteem was de linkse People’s Party, die begin 1890 werd opgericht, geen lang leven beschoren. Het Amerikaanse volk stond echter wel achter hun eisen: een getrapte inkomstenbelasting, nationalisering van het spoor netwerk, beter onderwijs en hervormingen die de macht van lobbyisten en politici aan banden zouden leggen. In de jaren daarna zou een groot deel van deze agenda worden overgenomen door hervormingsgezinde politici als William Jennings Bryan, Teddy Roosevelt en Woodrow Wilson.

Naarmate de geschiedenis vorderde werden de verfoeide uitwassen van de Gilded Age afgebroken en maakten deze plaats

voor wat we later de Progressive Era zijn gaan noemen: jaren waarin werd geprobeerd een eerlijker en verantwoordelijker regeringsbeleid te voeren dat de problemen van de snelle industrialisatie, de urbanisatie en de politieke corruptie het hoofd kon bieden. Er kwam een regering die wetten doorvoerde die de monopolisering en kartelvorming die in de Gilded Age alles hadden opgeslorpt aan banden zou leggen, en die enig toezicht gingen houden op zaken als een veilige werkomgeving, bescherming van de natuur en het doen en laten van banken.

De overgang van het ene tijdperk naar het andere kan geleidelijk of abrupt plaatsvinden, en soms zelfs leiden tot een onverwachte omkering. De korte periode waarin het Verenigd Koninkrijk een republiek is geweest begon na de executie van de weinig populaire Karel I in 1649, maar leidde al snel tot een restauratie van de monarchie toen in 1660 zijn zoon Karel II terugkeerde uit ballingschap. Dit interregnum duurde slechts elf jaar, maar dankzij de ijverige Puritein Oliver Cromwell en zijn wrede militaire campagnes tegen Schotland en Ierland was het niettemin een bloedige periode die verstrekkende gevolgen had.

Andere interregnums besloegen soms tientallen jaren en mondten uit in ingrijpende veranderingen in het mondiale landschap. Neem bijvoorbeeld de periode tussen de twee wereldoorlogen van de twintigste eeuw. Na de Eerste Wereldoorlog was Europa verwoest. Er vielen naar schatting 20 miljoen doden en 21 miljoen gewonden, maar dat was niet het enige: ook de oude monarchieën en keizerrijken legden het loodje. In zijn boek *The Great Crack-Up, Then and Now* schrijft Sheri Berman: ‘De oorlog verwoestte de oude systemen, en daarmee de politieke fundamenten van Europa. Tussen 1917 en 1920 elimineerde een democratiseringsgolf de monarchieën in Rusland, Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, en maakte in andere delen van Europa de